

Վ Ի Շ Ա Պ Ա Զ Ա Ն Յ Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք Ը

Ա.

Բ Ի Ի Ր Ա Կ Ն Ե Ա Ն

1. Անհատապաշտի համանմանութիւնն եւ կրօնական պաշտամունքի հետքերը պահպանւած են Գետերի (Նայիրի) երկրի բոլոր վտակների ակունքներում. նախնական եօթը առակներ տարբեր անուններով հոսում են անպա միանալով մի կէտի վրայ կազմում են ջրերի պաշտամունքի կենտրոնական միութեան գլխաւոր ուխտատեղին: Այսպէս է կուր գետի ակունքը կուլայում — Եղի քիւլիսէ, Խրամ գետի ակունքը Գուգարքի Ծաղկոցում¹, — Եղի քիւլիսէ, այդպէս են Արաքսի ակունքը Բիւրակնում, Մօր—մեծի ակունքը Մեծրանց լեռների մէջ եւ Վանանդում — Եղի քիւլիսէ, Ճորոխի ակունքները Թորթում, Օլթի եւ Սպեր, Եփրատի եւ Տիգրիսի ակունքները: Արաքսն ու Բիւրակը շատ են երգւած կռապաշտ, քրիստոնեայ եւ թուրք աղանդաւոր աշուղներից եւ բանաստեղծներից, նրա գերագոյն զօրութիւնը երկինքն են բարձրացրել, Վիշապ—Անահիտին Գետերի «աշխարհի կեանքն ու կեցոյցին են յայտարարել» եւ մարդկութեան Փրկիչը, Ազաթանգեղոսից մինչեւ աշուղ Հագիտին: Անահիտի պաշտամունքի հետքերը աւելի ցայտուն կերպով բացատրւած են Արաքսի եւ որա վտակների շուրջը, որի ակունքում մինչեւ այսօր կանգուն են եւ ուսումնասիրողի աչքերն զբաւում Վիշապամօր բազինների եւ կոթողների բեկորները, որոնք թէեւ փշրւել ու կործանւել են մեզնից 1600 տարիներ առաջ քրիստոնէութեան ձեռքով եւ 1200 տարուց ի վեր իսլամ մոլլաների հրամանա-

ներով, բայց աշխատաւոր ժողովուրդը հանդերձ իր քրիստոնեայ կամ մահմետական դաւանութեան՝ անընդհատ հետամտել է իր բնապաշտ նախապաշարութեանն եւ պաշտել է Վիշապական Անահիտ դիցուն հուն մինչեւ այսօր:

2. Տիկին Անահիտին վերագրւած առասպելներն որքան բնական եւ գեղաբուսական են, որ այլեւայլ կրօնի հոգեւորականները չեն կարողացել բնականութեան մտքից ու գանկից դուրս վանել այդ կենսական, գարթ եւ ըղձալի պատկերները: Երբ ձորերն ու անտառները դաւարում են ծաղկում, երբ բուքն ու բորանը դադարում են, երբ սպիտակ սաւանին փոխարինում են դաշտերի կանաչները, բոյսերի կենսատու բոյրը, հասարակութիւնն էլ ալ ու կանանչ զուգւած դուրս է գալիս իր ստորերկրեայ այրերից, բարձրանում է վտակների եւ առակների ակունքները, աւանդական ուխտատեղի — զիարէք եւ զոհոջարները, երկրպագելու յարութիւն առած, կենդանացած աշխարհին եւ նրան փրկողին, զոհեր ու պատարագներ կատարելու բազինների վրայ, երգելու, կարգելու, պարելու եւ հրճուելու այդ բարձունքներում:

3. Ուրարտու սարադաշտում կանգնած են եօթը ահաւոր կատարներ, որոնց լանջերից, ստորոտներից բխած բիւրաւոր ակերից առաջացել են հազարաւոր լճակներն, որոնցից արտահանած ջրերից կազ-

1. Տես Կոչնակ — Բոստանում, Թ. 2-4, 1926 թ. եւ Թ. 2-5, 1926 թ. աշխատութիւններս:

մըւած է Արաքսի ակունքը, 10,440 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ: Բինգեօլ—կալա կատարի լանջերից եւ սրա բազիններից (կալա) բխում են Արաքսի սկզբնական ակունքները եւ հոսում են հարաւից հիւսիս: Կատարներին շինւած բոլոր բազինները Սելջուքները «կարա» բռով են թարգմանել, պէտք է ուղղել Բազին, քանի որ այդ պատուարւած տեղերում չի կարելի տասը զինուոր տեղաւորել, ամենաշատը երեք մարդ կարող են կանգնել, քուրմը, սպանդը եւ սպասաւորը, որոնց ներկայացւած զոհը պատարագում, արիւնը հոսեցնում եւ վերադարձնում էին ուխտաւորներին: Այսպէս ռամիկ ժողովուրդը աւանդաբար Աշկա տարեան (թէփէ գեօզ) բազինները «քեօր օղլի Ղալասի» է անւանել եւ օտար այցելուները ենթադրել են, թէ քեօր—օղլի աստիւնէ (ապստամբ) այս հերոսը, այնինչ Գեօր—օղլին ապրել է 1608 թ. մաքառել է Ղույուջի Մուրադ փաշայի դէմ: Այն ինչ այս բազինները շրջապատուած են որձաքարերով Աշկատար (Cyclop) շրջանում, նախնական քարային դարում, Շում, նախնական քարային դարում, մեր Ակադների ժամանակներում մեզնից առ նւագն 7-8 հազար տարի առաջ:

4. Պահլաւ հանքափորերի շրջանում են շինւած Բիւրակնեան լեռների բազիններն ու քարայրները, վանքերն ու Գոմերը, որտեղներից պղինձ, կլայեկ, արծաթ ու

ոսկի էին հանում Պարթեւ քաջերը: Այս քարայրների քուրմերը այնպիսի պղինձ ու ոսկի էին տալիս Պահլաւ Պատէզիներին, որ սրանց շուրջը բազմազան առասպելներ էին կազմւած եւ երգւած շատ վաղ դարերում: Ոչ միայն հին բանաստեղծները գովել ու պանծացրել են Բին Գեօլն ու նրա ջրառատ ճոխութիւնը, այլ մինչեւ անգամ ԺԱ եւ ԺԲ դարի գաղթականների համար հեքեթներ եւ երգեր են յօրինել աշուղները: Առաջաւոր Ասիայում ամէն տեղ հռչակւած են Բինգեօլի (Բիւրակնի) դիցուն (Անահիտի) Վիշապի բազմազան առասպելները որոնք նկարագրում են թէ — Անահիտը ամէն առաւօտ հազարաւոր լճակներից մէկում լողանում է, իր մարմնի ոսկեփողին այնտեղ թափում, որից յետոյ ով որ բախտ ունենայ արշալոյսին այդ լճակը մտնել, լողանալ, նա կ'երկտասարդանայ, ալեւորները, հիւժւածները կ'առոյգանան եւ սպիտակահերները սեւացած մազ ու մօրուքով տուն կը վերադառնան: Այս առասպելները գոյացել են երկրի հանքերից արտադրած պղնձից եւ ոսկուց, որոնք վաղնջուց տարածւած են եղել Առաջաւոր Ասիայում եւ Գետերի աշխարհը հռչակել է Անահիտ Աստծու Դրախտ:

1. Մեծ ժողովրդականութիւն ունի եւ երգում են «Բին Գեօլի» սոյն երգը մեր նահանգներում:

Երբ գալիս է գարնան գարթ եղանակն,
Հեղեղում են, պղտոր ջրերն ու բիւրակն,
Բորբոքում են սերմ թէ մակարդ բովանդակ,
Անսահման է էլն ու մալը Բին—Գեօլի:
Այդ ժամանակ պէտք է քեզ մօտ այցի գալ,
Գծել գրքով աշքը ու յօնքը, նուրբ նկար,
Սրունքներիդ ապարանջանք, քթիդ գինդ,
Տիկին, որդից կ'անցնի Բիւրակի ճանապարհն:
Հինայած է ոտքեր, ձեռքեր ու դաստակ,
Կամարած է նագուկ մէջքը եւ բազուկ,
Եւ օտար եմ, չիտեմ եայլի իսկ շաւիղն
Աղա, որդից անցնիմ—հասնիմ Բին Գեօլի:
Հաճելի է այս լեռների եղանակ,
Բարձր են շինած բազինները բուն բնակ,

Ղաթար ղաթար օլմուշ թիւրքման մայասի,
 Չէքիլըր էայլայա էլի բինգեօլըն:
 Բոլաշի չոք, սուի սովուք իշիմեզ,
 Գիւզէլէրի բերի բերինդէն սէշիմիզ,
 Եարդան ալըլը գեօնըմ աշլմա
 Խանում ներդէն աշար եօլի բինգեօլըն:

Մակարդւած է թուրքմանների լիք-դաշտան,
 Եայլա քաշեց Բին Գեօլի էլն բնակ...
 Անթիւ աղբիւր, սառը ջրեր, անհամար
 Չքնաղները զանազանէն անհնար,
 Սիրուց անջատ, վշտամորմոք ու մոլար
 Ի՞նչպէս գտնեմ Բինգեօլ ուխտի ճանապարհն:

Քառասուն տարի առաջ «Աւմաստ» վէ-
 պում փոխադրել էմ այս տաղը հետեւ-
 եալ կերպով.

«Բիւր գոյն ծաղկով կանանց գարունդ երբոր գայ,
 Երբոր բուրեն սրանց անուշ, խորթ հոտն,
 Երբ երգեցիկ թռչուններիդ արծազանգ
 Գեղգեղալով թռչապնում են երկինքն, օդն,
 Այն ժամանակ պէտք է քեզի այցի գալ
 Մայր կենսատու աղբիւրների, Բիւրական,
 Տիկին ո՞րդէից, տէր, ո՞ր տեղից, ասէք գնամ
 [դէմ առ դէմ,
 Բիւր լճերից, աղմոտ մարգից անցնիմ անտառ
 [դէպ Եդեմ:

Արծաթապատ լճակներդ անհամար,
 Շրջապատւած թաւիշի պէս խոտ դալար,
 Նազկիթելով, չորորալով հոսելիս,
 Բարձր դիրքից պէտք է քեզի մտիկ տալ,
 Լճակների ո՞վ թագուհի, Բիւրական
 Տիկին ո՞րդէից, տէր ո՞ր տեղից եւն. եւն.
 Յաւերժական զարթոնքդ խմբերով,
 Լողանում են սառ ջրերումդ կայտաւորով
 Անմահ են փէրիներդ գնդերով,
 Չնաշխարհիկ, ողջանձ, չքնաղ, չողջողուն.
 Բայց թող սրանք զարթ կայտեն ամեն կողմ,
 Դու ինձ, մայրիկ, թոյլ տուր անցնիմ սարի
 [կողմ,
 Տիկին, ո՞րդէից, տէր, ո՞ր տեղից ասէք գնամ
 [դէմ առ դէմ,
 Բիւր լճերից, աղմոտ մարգից հասնիմ անտառ
 [դէպ Եդեմ:

5. Եղեմական համարւած սարադաշտի
 եօթը ահաւոր կատարներից բիւրաւոր ա-
 կունքներից բխած ջրերից առաջացել են
 հազարաւոր լճակներ, որոնց ջրերից կազ-
 մւում է Արաքսը 10,440 ոտնաչափ բար-
 ձրութեան վրայ: Այս սարերի լանջերի
 վրայ հիմնւած բազմաթիւ (կալա) բխում
 են Արաքսի սկզբնական աղբիւրները եւ
 հոսում են հարաւից հիւսիս: Եթէ քննուի
 մեծամեծ վէպերի նիւթ գարձած Արաքսի

ակունքի — Բինգեօլի շրջապատի կատար-
 ների բազմաթիւ, գոմերի, վանքերի, եայ-
 լաների անունները, կը պարզուի, որ դը-
 րանք հիմնուած են Վիշապազանց բըր-
 մապետների շրջանում հանքափորների
 ձեռքով Անահիտի պաշտամունքի համար
 Շումմեր — Ակկադների քաղաքակրթական
 դարերում: Լեռների կենտրոնում կանգնած
 կոնաձեւ բարձունքը նմանեցրած է Անա-
 հիտին, որին այսօր հայերը Սրբոհան են
 կանչում, իսկ քրդերը Սրփալախ: Մին-
 չեւ մեր օրերը ուխտաւորներ են այցե-
 լում այդ վայրերը, Անահիտից օգնութիւն
 եւ շնորհ խնդրելու, այդ վայրը նւիրա-
 կան է հայի, քրդի, թուրքմանի համար:
 մեծ Չիարէթ է (Չուհուրաթ — յայտնու-
 թեան վայր), ուր ամէն տարի վարդա-
 վառին հարիւրաւոր սայլերով ուխտի են
 գնում եւ վիշապամօր տօնն են կատա-
 րում թմբուկներով, ծնծաղներով եւ փո-
 ղերով: Սրբոհանի լանջին կանգնեցրած
 է Անահիտի կոթողը, նման Արագածի Ղան-
 զաֆէր լճակի ափին գտնուած բազալտէ
 վիշապներին կամ Գանձա լճակի ափին
 մինչեւ օրս կանգնած կոթողին, եւ Շի-
 րակի Սոգիւղլի գեղի վիշապական աւա-
 զանների դէմ — գերեզմաննոցում կանգնած
 վիշապ արձանին, որոնք ամենն էլ բա-
 րեբախտաբար կանգուն են մնացել մին-
 չեւ ի դար: Սրբոհանի լանջի այս կոթողի
 տակից բխում է մի առատաջուր աղբիւր,
 Գերագոյն Յայտնորթն համարուած, որը
 վազում եւ լցւում է Ոսկէ լճակը, որը
 Ոսկիամօր Գիրլին է կոչւում բնիկներից:
 Սարը, կոթողը, աղբիւրակի աւազանը, ջը-
 րանցը հաւաստիացնում են, որ դրանք
 բնական ծնունդ չեն, այլ հաստատուած
 են գիտակից մարդերի ջանքերով որոշ
 նպատակի ծառայելու:

6. Տիւրատուր սարի հարաւ արեւել-
 եան լանջից Տիւրական լճակից բխում
 է Միւսիս առակը, որին քրդերը և թուրք-
 մանները թէք օղլան են անւանում, որի
 սարալանջում ունեցած աւերակները եօ-
 թանասուն դարերի անցեալ ունին իրենց
 աչկատարեան անկոփ, ապա Ուրարտա-
 կան կոփածոյ եւ Պարթեական սրբատաշ
 որձաքարէ պատւարներով եւ աւազանով:

Այս վտակը աւելի առաջ գալով հիւ-
 սիսից՝ Ալթուն դաղից (Ոսկէ սարից),
 փոքրիկ Ալթուն (Ոսկէ) լճակից իջած,
 Ալթուն եայլայի եւ Ալթուն գեղերի ա-
 րօտները ցողած ու ոռոգած Այրուս առ-
 ւակն է ձախից ընդունում, որը միանա-
 լով Արաքսի (Մուրճ) վտակին ուղղւում
 է հիւսիս արեւելք: Ապա աջից իջնում,
 միանում է այս վտակին Գոմրի առու,
 որն իջնում է Գոմերի աւերակներից, ուր
 ժամանակով ձմերում էին Անահիտին զոհա-
 բերութեան նւիրւած յովտակները, աչառ-
 ները, խոյերը եւ խոգերը. ուր խնամում,
 աճեցնում եւ պարարտացնում էին այդ
 մատաղցու-մսացունքները, որ վարդապառին
 կուտակւած ուխտաւորների պահանջները
 բաւարարեն: Թէեւ այս գոմերը, վանքերը
 (օթեկան) 1500 տարի առաջ կործան-
 ւած են, նրանց աւերակները հողով եւ
 բոյսերով ծածկուած, բայց դրանց հիմա-
 ղիւր ճարտարապետները այնպիսի յարմա-
 րաւոր վայրեր են ընտրած եղել, որ եթէ
 հազար տարիներ յետոյ էլ խուզարկու
 աչքերը դրանց մօտենան, պիտի նկատեն
 այդ կառուցւածքների բեկորները, պիտի
 պեղեն եւ բեկորներին խօսեցնեն նրանց
 անցեալը: Արաքսը շարունակելով իր ըն-
 թացը, ընդունում է ձախից Դիւզ-Լուրդ
 (Դիւզ — օթեկան) եւ աջից Կալայի (Միջ-
 նաբերդի) առակները, որոնք հիւսիսից և
 հարաւից իջնելով միանում, զօրեղացնում
 են Մուրճ վտակը եւ առաջ գնալով դէպ ի
 հիւսիս արեւելք հանում է Գիւլլի (Վար-
 դհեր) եօթտաճարեան աւանը: Այս
 եօթն անունները Սրբոհան, Թէք օղլան,
 Ալթուն, Գոմ, Գիւզգիւղ, Կալայի եւ
 Դիւլլի առակներով պարզօրէն բացա-

տրում են Անահիտի եօթն անունը, նրա
 պաշտամունքի հետքերը, որ մեզ հասել
 են ի դարում:

ա. Սրբոհանը թէեւ այսօր քրիստոնեայ
 վարդապետները սուրբ Յովհաննէսով են
 բացատրել, բայց պէտք է մտածել, թէ
 դա Շումմեր-Ակկադների երկրի նաւակա-
 ոոյց ծովափնեայ Օանէսն է, որին որպէս
 ջրերի — ծովերի աստուած պաշտում էին
 Սանաարի դաշտի բնիկները, որն արհես-
 տաւորներին սովորեցրեց ապրել ջրերի-
 ծովերի վրայ նաւերով, ինչպէս ապրում
 են ցամաքի վրայ: Սանաարցի նաւավա-
 ներ բարձրացան Նայիրի երկիրը լաս-
 տեր շինեցին, Եփրատի վրայ գցեցին ցո-
 րեն, չամիչ, գինի ու պղինձ տարան. եւ
 նրանցից ոմանք Օանէսի պաշտօնը մօցրին
 վիշապազանց երկրում, որն արդէն ունէր
 իր Անահիտին: Անահիտի յովտակների վէ-
 պերը, հրեղէն ձիերով օղի մէջ սաւառ-
 նելը, օգնութեան հասնելու առասպելները
 այնքան մօտ են Օանէսի գործերին, որ
 ստիպեալ ենթադրութիւնների տեղիք են
 տալիս:

բ. Թէք-օղլանը մեր պատմագիր վար-
 դապետների գրչից փախած Ոսկիամօր
 Միւսիս գաւակն է, Ոսկիդիւս ու Ոսկե-
 մատե է, որին մայրը կուտական անարատ
 յղութեամբ, արեգակի ջերմ սիրով բեղ-
 մաւորւել է եւ դարձել է գետերի աշ-
 խարհի կենսատուն, եւ կեցուցիչ մայրը
 գործարանական բոյսերի և կենդանաբա-
 րների աշխարհի: Անահիտը ջրերով այն-
 պէս է ոռոգել ու կենդանացրել անապատ-
 ները, որ նրան պաշտել են որպէս Փրկիչ
 (ΣΩΤΗΡ) եւ կենդանացուցիչ կենսական
 ցոյութեան: (Տես Ագաթանգեղոս եւ Ալի-
 շանի հին հաւատքը): Օղլան բառից պէտք
 չէ շփոթւել: Անահիտը Հելլենական Ապո-
 լոնի նման Որձուա էր, երկու սեռն էլ
 ունէր:

գ. Ոսկիդիւսը, Ոսկիառաւը դարձեալ
 բխած են Ոսկիամօր — երկրից, որի բար-
 ձունքում է գտնւում բիւրական սարա-
 հարթի ամենամեծ ուխտատեղին — Չիա-
 րէթ գոհուրաթը, ուր հաւաքւում են

Թուրքմանները ամէն տարի ուխտերը կա-
տարելու եւ շնորհների արժանանալու:

դ. Դիցաւանը Ուրարտու բարձրաւան-
դակի «Ջիւրթն» ուխտատեղին է, ուր
երկսեռ երիտասարդները գնում են ըն-
տրելու կենակիցներ հաւաքուած հազա-
րաւոր ուխտաւորների մէջ: Այստեղ կըտ-
րիճները, քաջերը իրենց ըմբշամարտով,
ձիարշաւով, թռիչքներով չքնադների
սիրտն էին գրաւում եւ բաղձանքների շը-
նորհը խնդրում Անահիտից:

ե. Գոմերը ծառայել են մատաղացու —
մայրուհիների ձմեռնային պատսպարաննե-
րին:

զ. Միջնաբերդը ծառայել է ուխտաւոր-
ներին օթեկաններին:

ե. Իսկ Գիւլլի եօթը առակների կեն-
տրոնական զօրութեան վայրն է, ուր ա-
ւելի ուշ դարերում, Մակեդոնացուց յե-
տոյ, Հելլենասէր Արշակունի Պարթեւների
գերիշխանութեան շրջանում եօթը տաճար-
ներ են հիմնել, եօթն անան եօթը զօրքի
համար: Գիւլլի գեղից դուրս գալուց յե-
տոյ Արաքսը մտնում է կզլ գէշէի (ոսկի)
հովիտը, ուղղւում է ուղղակի դէպ ի հիւ-
սիս, 25 քիլոմետրի չափ մինչեւ Իրակի
(վիշապական) գեղը, մի անկիւն կազմե-
լով հոսում է Արեւելահիւսիս մինչ Բեօի-
րի-քեօյի կամուրջը եւ շարունակում իր
ընթացքը դէպ ի արեւելք մինչեւ կաս-
պից ծովը:

Տ. Թաթար Սելջուքների փոխարէն,
Նայիրի երկրի վրայ եթէ արշաւէին Հել-
լենները, Հոռմայեցիները կամ Անգլո-Սաք-
սոնները, մենք այսօր նախապատմական
անուններից ոչ մի յիշատակութիւն չէինք
գտնել եւ չէինք կարողանալ վերստուգել
մեր երկրի քաղաքակրթութեան անցեալը
եւ հասնիլ որոշ եզրակացութեան: Մանա-
ւանդ եօթը դար նրանց թաթի տակ ապրե-
լուց յետոյ, բոլորովին այլանդակաւ եւ
կերպարանափոխաւ կը լինէին բոլոր
յատուկ անունները:

Արշաւորդները եւ տիրոջները ոչ միայն
քաղաքակրթութեամբ ետ էին, այլ նախա-
պաշարունակներով կաշկանդուած, նրանք դա-

ւանում էին թէ յատուկ անունները գե-
րագոյնի ներշնչումով են տրուած, փո-
փոխելը մեղք է, յանցանք գերագոյնի դէմ:
Տարաբախտաբար այդ արշաւորդները ըն-
դունել էին իսլամի կրօնի հետ, Արաքս-
կան կէտադրական տառերը, առանց ձայ-
նաւորների, որի պատճառով յատուկ ա-
նունները աղաւաղել են եւ կամ թարգ-
մանել, այնպէս որ ոչ շատ դժուարու-
թեամբ կարելի է ուղղել: «Քարակար-
մունջ» են գրել, «Ղարաքեարփուչ» են
կարդացել, «Փալղլի» են կարդում «Պա-
լաուլի», «Տիրոկները» — Դիրաքարի
«Ալ-բար» են գրել՝ Ալբարա են կարդա-
ցել, «Ալ-դեւ» են գրել, «Ալա-դեւէ» են
կարդում: «Դից-աւանը» Դիւզ-քենդ,
«Դից թագ» են գրել եւ «Դիւզ-դադ» են
կարդում եւն. եւն. Եւ կամ «Ոսկեկա-
տարը» թարգմանել են կզլ-թէփէ, «Ոսկե-
սարը»՝ կզլ-դադ, «Ոսկեկանջը» Ալթուն
գեաղուք, «Ոսկիաղբիւրը»՝ կզլ բուլակ,
«Օձուն տաճարը» Ուզուն քիլիսէ, եւն.:

Փոխանակ Հոռմի եւ Բիւզանդիայի իշ-
խողների, տրամադրութիւններին ծառայող
պատմիչների գրածները կարդալու,
կօսեցնենք Աշկատարեան ամրոցների
շինող վարպետներին, աղբիւրների եւ ջեր-
մուկ շատուանների, պատաւների շինա-
րարներին, կոփածոյ եւ սրբատաշ որձա-
քարերին եւ բազալտներին, որոնք իսկա-
կան ճշմարիտ տեղեկութիւնները մեզ կու-
տան:

9. Փաւտոսը մեզ աւանդել է, թէ Հայ
ժողովրդի նախնիքը պաշտել են... երկիր
պագանել կրակի, ջրի եւ արեգական: Իսկ
Անանիա, Երեմիայի պարզապէս ասում
է, թէ Վիշապն ինքն է — Անահիտ, Անա-
հիտն ինքն է՝ ջուրը: Ուրեմն Վիշապ ա-
սելով պիտի հասկանալ ջուրը եւ Անա-
հիտը: Իսկ Եզնիկ կողբացին աւելացրել
է թէ Անահիտը «ի կեղծս կեղծս լինէր»
կամ «ի կերպս կերպս» լինէր, որ նշա-
նակում է ծպտում, կերպարանափոխում
էր: Հետեւաբար մենք կարող ենք եզրա-
կացնել, որ Վիշապազանց պաշտամունքը
եւս մտել է մեր երկիրը մեր թւագրու-

թիւնից յիսուն — վաթսուն դար առաջ,
Շումեր Ակկադեան հարստութեան դա-
րաշրջանում:

Պահլաւ-Պարթեւները արեւելքից եթէ
մեզ բերին Արեւի-Միհրի պաշտամունքը
իրենց ուղտի եւ ջորու կարաւաններով,
հիմնեցին անասնապահ ժողովրդի մէջ հան-
քագործ աշխատաւորների դասակարգը,
միևնոյն կարաւաններով մետաղները դուր-
սի երկիրները տարան եւ նրանց արտա-
դրութիւնները փոխադրեցին մեր երկիրը:
Եւ Սանաարից գաղթած երկրա-
մշակները մեր երկրում հաստատեցին հո-

Բ.

ՄՕՐ-ՄԵԾԻ ԵՕԹԸ ԱՌԻԱԿՆԵՐԸ

1. Այսօրեան Սողանու լեռները Մե-
ծրանց (նախարար — իշխանների) լեռնա-
շղթան է, որը թաթարները թարգմանել
են Էրբէր դադ (մեծերի): Թէեւ Մեծրանց
լեռները Բիւրականի հոչակը չունին, բայց
աղբիւրները, առակները եւ վտակները
այնքան ջրառատ են, որ Վիշապազանց-
անահիտական պաշտամունքի մեծ կենտրոն
Անահիտական պաշտամունքի շը-
ն կազմում: Մեծրանց լեռնաշղթայի ջը-
րերը, շատուանները, ջերմուկները եւ
սրանց ջուրջը գտնւած նախկին Աշկա-
տարեան շէնքերը, անկովի, կոփածոյ քա-
րերի որմերը արտայայտիչ են քաղաքա-
կրթութեան զարգացման: Գետերի աշխարհի
կենտրոնական այս լեռնաշղթան ինչպէս
առատ ջուր է մատակարարել Արաքսի
ամենամեծ վտակ Մօր — Մեծին, այդպէս
էլ անխնայ ջուր է բաշխել Կուրին եւ
ձորոխի — պարտոց եւ Փէնէք վտակներին,
այնպէս որ երեք մեծ գետերի ընդարձա-
կագոյն ջրամբարն է կազմում Մեծրանց
լեռնաշղթան:

2. Տրիբազի դրամների նկարագրու-
թեան մէջ (1911 տ. Ազգագրական Հան-
դէս Թ. ԻԱ) քսան տարի առաջ գրել եմ,
որ հայ հոգեւորականութեան կրած վե-

դարը, տաճարների կաթողիկէն, հոգեւոր
տիրոջ դէմքի ծածկոց քոլը, կրած խա-
չերը քրիստոնէական կուլտուրայի արտա-
նքներն էին, այլ դրանք մտած են գե-
տրութիւն չէ, այլ դրանք մտած են գե-
տրի աշխարհը Պահլաւ Արշակունիներից,
կենտրոնական Ասիայից, Պամիրից, Հիմա-
լայեան լեռների Քաշգարից, Քաշմիրից
եւ Աֆղանստանից գաղթած մետաղաձուլ-
ների միջոցով, որոնք բոլորն էլ սրածայր
զլխարկով իրենց վրայ էին իջեցնում Գե-
րագոյն Երկնային տիրոջ իշխանութիւնը
եւ որպէս հրածին էակներ, երեսները ծած-
կում էին մահկանացուների, հողածինների
աչքերից, որ նրանց ցոյց չտան իրենց
ղիցական դէմքերը, դիցազնական աչքերը,
իբր թէ ժողովրդին չահաբեկելու համար:
Մեր գրածների վրայ աւելցնում ենք այն
սահմանաբաժան կոթողների գիւտը, որ
կատարեց Աղբաւանդը Երեցեանը 1879
թ. Սարիղամիշի անտառում, Մեծրանց
լեռների կատարներին, Այրարատեան աշ-
խարհի եւ Տայքի մէջ: Այդ երկու մե-
ղանոց կոթողները վեղարի նման սրա-
ծայր են որձաքարից պատրաստուած քա-
ռակուսի ձեւով, քանդակներով եւ կան-
գնեց Այգու մեծ պողոտայի աջ ու ձախ

լուսց յետոյ, նոր լուսնի ծննդեան օրը հա-
նապարհ ընկանք դէպ ի Ալագեօզ — Ալ-
բաբի Զիարէթը 250 սայլով որ 15 քի-
լոմէրը հանապարհով հեռու էր եւ երեք
ժամից հասանք այն Մարգաստանը, ուր
արդէն Մեծ-Մկրտիչն ու Գրիգորը բար-
ձրացրել էին մեր վրանները:

Միեւնոյն օրը մեզ հետ հասան Ալա-
գեօզի մարգաստանը Օլուխլի, Կարա Համ-
զէ, Ալի Սօֆի, Սուփանազատ, Գութանլի,
Գութաննոց եւ Քըրկ-Բունարից հազար
սայլոք ուխտաւորներ, որոնց դահուլ
զուռնի ձայնը օդն էր թնդացնում, երգի,
պարողների ձայնը եօթը հազար քայլ հե-
ռու էր տարածւում: Թուրքմաններն շտա-
պել են, որպէս զի վերադարձին խրատ-
հարքին կպչին, իսկ հայերը մի շաբաթ
յետոյ պիտի բարձրանային, քանի որ
Վարդավառը Յունիսի 18ին էր:

Անմիջապէս մատաղի թոխլիները (որձ
երկրորդ տարւան ոչխար) բարձրացրին
անտառի բարձունքի Զիարէթը, շէխը զո-
հերը սպանդեց, արիւններով ողողեց զոհի
քարէ մեծ սեղանը եւ բազինը: Ուխտա-
ւորները իրենց զոհերը շալակած իջան
դաշտ մաշկելու եւ մանրելու, իսկ տն-
տեսներն թիթրէնով բորբոքած կրա-
կարաններին դրած կաթսաների խուփերը
բացին եւ լցին խաշուելու:

Ուխտաւորները իրենց սայլերով մի մեծ
շրջան էին կազմել, աւելի քան հինգ հա-
բիւր մեղր տրամագծով: Սայլերը հեծ-
ցըրել էին ակերին, լծակները թէք բար-
ձրացրել, կարպետներով եւ թաղիքներով
ծածկել, անձրեւից եւ ցօղից պաշտպան-
ւելու համար: Սայլերի այս պատարը
այնքան խիտ էր, որ ոչ ոք չէր կարող
ներս սողալ, կամ բան փախցնել,
քանի որ արտաքին կողմերին զամփոռ-
ներն էին հսկում: Նւագածունները բաժան-
ւեցին, պոյեմ ասողներին, հեքիաթ պատ-
մողներին շրջապատեցին դեռահասները,
լսեցին առասպելական երգերն ու արկած-
ները մինչեւ կէս գիշեր, ընկան քնեցան
խոսիքների եւ թաղիքների վրայ, ծածկը-
ւած կարպետներով եւ գորգերով մինչեւ

արշալոյս: Հետեւեալ լուսարացին մու-
րազ խնդրող դեռահասները հասել էին
ուխտաւորին, ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՂՔԻԻՐԸ եւ
զոհի բազինը շրջապատել: Եօթը քարե-
րով պարսպաւած բազինի սալ քարէ սե-
ղանը կարմիր արիւնով ներկւած էր, որը
ծորել եւ բազինից դուրս էր հոսել զա-
ռիվայր: Բազինից նոյնպէս դուրս էր հո-
սում աղբիւրի ջուրը, միանում մօտակայ
ակերի ջրերին եւ ոռոգում վարդի թփի
պուրակները: Ուխտաւորները վարդերը
քաղում կրծքերն էին դնում, բազնի քա-
րերը համբուրում եւ մոտով մուրազներ
էին աղբւրում: Նոյնիսկ հօրեղբորս կինը
կաղ ոտքով բարձրացաւ երեք-չորս քի-
լոմէրը զառիվերը, որ Տիրամայրը օգնու-
թեան հասնի եւ ծնկի ցաւը կորսւի:

Ելեւէջին նւագածունները ածում էին
բայաթիներ, գովարանում էին բազմա-
շնորհ Անահիտին, որ աղերսաւորներին
չէր խնայում իր անսահման բարիք-
ները պարգեւել: Յաճ գալու պէս ուխ-
տաւորները մօտենում էին տնտեսուհի-
ներին, մածուն, զաթա, պանիր, հալւա
ստանում եւ նախաճաշելով մտնում էին
պարի շրջանները: Պարագլուխը կանանց
մետաքս աղլուխը դրօշակի նման պար-
զած հովերի հետ ծածանեցնում էր օդի
մէջ եւ պարողները երաժշտութեան տակ-
տերով հետեւում էին ամբողջ շարքով
նրան: Մէջ ընդմէջ պարողներին տալիս
էին գինով թասեր որպէս զի ոգեւորին:
Կէսօրից յետոյ մարմնամարզն սկսեց:
Ըմբշամարտեցան ախոյեանները, թռան,
ցատկեցան եւ քար զցեցին, լարանոց քարը
մինչեւ հարիւր քայլ հեռու քցողները ծա-
փահարեցան: Աւելի հետաքրքրական էր
քսան կոյսի եւ քսան պատանիների զոյգ
կաքանները:

Երրորդ եւ չորրորդ օրը բազին բար-
ձրացողների շարքերում դեռահասները ա-
ւելի ազատ էին նախորդ օրերից: Քա-
րահամբոյրների ժամանակ նրանց աչքերը
զննում էին միմեանց. բայց շատ մեծ էր
ուխտաւորների թիւը, եւ այնքան սուր
էին մրցակիցների աչքերը:

Սարից իջնելիս մեր սենեկապան Ալին
մի չքնաղ եւ հագնւած օրիորդի ձեռքը
բռնած իջեցնում էր զառիվայր, անվերջ
խօսակցելով եւ հրճալի դէմքով: Հօրեղ-
բորս կինը նկատելով ասաց.

— Ալի, այդ ո՞ւմ աղջիկն է, ասա,
քեզ նշանեմ, ձեզ մուրազի հասցնեմ, հար-
սանիքդ էլ կատարեմ, մինչեւ տուն վե-
րադառնալը:

— Աման, խանում, մեղայ, մեղայ, ես
սրան արժանի չեմ, մեր շէխի աղջիկն է,
շուտով շէխը պիտի գայ ու տանի:

— Աւելի լաւ, շէխի ու ռանչպարի
մէջ խտրութիւն չկայ, սէրը գերազոյն
մօրից է ըխում, ոչ ոք չի յանդգնել սէրն
սպանել: Բալաջան, աղջիկ, դու սիրո՞ւմ
ես մեր Ալին:

Շէխի աղջիկը՝ Գիւլսունը կարմրելով
աչքերը խոնարհեց գետին, համաձայնու-
թիւնն արտայայտելով եւ Եթիմ Ամօն,
որ մեծ համարում ունէր թուրքմանների
մէջ, այդ օրը աղջկայ մօրից համաձայ-
նութիւնն ստացաւ:

Վեցերորդ օրն էլ ուրախութիւնները
շարունակեցին եւ գիշերը նւագարանների,
հեքիաթների եւ դիւցազներգութիւնների
ազդեցութեան տակ շարունակեցին ուխ-
տաւորները եւ դեռահասները իրենց հըր-
ճանքը:

Ես այնքան էի յոգնել, որ ընկել քնել
էի վրանում, մօրս հսկողութեան տակ:
Սաստիկ վշտացայ առաւօտեան, երբ լը-
սեցի Մկրտիչ ավարի նկարագրութիւնը,
որ կէս գիշերից, երբ լուսնի առաջին քա-
ռորդը մայր էր մտել, շէխը հանգցրել էր
հրազները եւ թիւրքմանները կատարել
էին «ՁրԱփիԻՖԸ» (խաւարումը): Եօթը գեղի
հասարակութիւնը, աւելի քան երեք-չորս

հարիւր տնւոր 1500 հոգի տեղաւորւած
սայլերի շրջափակում, աստղերի ցուքերի
տակ, մի հեթանոսական սովորոյթ էր
կատարում: Ափոն ինչպէս որ զննել ու
տեսել էր պատմեց, Գրիգորն ու Քեալ-
Տեփանը ցաւում էին, որ այդ խաւարու-
մային գիշերի մասին գաղափար չունէին
եւ չէին տեսել:

Այդ, մի տեսարան էր նման անոր որ
տեսնում է «Դատաւորաց» գրքի մէջ՝
Սեւով ուխտի գնացով կոյսերին որոնք
առեւանգւում են Բենիամինեան տղամար-
դերից:

Հերոգոտից, Ստրաբոնից երկու հազար
տարի յետոյ եւս Անահտական երեկո-
ների սովորոյթները շարունակւում են գե-
տերի հովիտներում եւ նախապաշարած
ժողովուրդը չի սթափւում իր քնից:

Արդեօք այս «ՁրափիԻՖԸ» այն սովո-
րոյթը չէ, ինչ որ կատարւում էր Անահ-
տական տաճարներում, ինչ որ պատմում
են ականատես յոյն պատմիչները, կամ
այն որ կատարւում էր Ե-Ը դարերում
հայ նախարարների ազատական խրախ-
ճանքներում, ինչ որ պատմում է Փաւստոս
Բիւզանդացին. — «Եւ զղիցն հնութեան
պաշտամունս, ի նմանութիւն պոռնկու-
թեան գործոյն, ընդ խաւար կատարէին,
... զիւրեանց երգն առասպելեաց զվիպա-
սանութիւնը սիրեցեալք եւ ի նմին հաւա-
տացեալք եւ ի նոյն հանապազօրդ էին»:

Արդեօք այս հեթանոսական սովորոյթ-
ների արձագանգը չէ այն երբ Աւագ Ուր-
բաթի գիշերում խաւարումին ռամիկ չա-
րածձի ձեռքեր իրար են կարում զոյգեր՝
որպէս այդ հին ծիսական միաւորումների
յարատեւութիւնը:

ԱՏՐՊԵՏ